

Jiráček, Jiří

Přípona -tor v ruštině a češtině

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1961, vol. 10, iss. A9, pp. [61]-69

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100592>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

K VÝVOJI POLSKÝCH OBSAHOVÝCH VĚT

1. Souvětí s obsahovými větami tvoří jeden ze tří základních typů podřadného souvětí.¹ Jsou to věty, které přinášejí vlastní obsah toho, co se ve větě řídící jen obecně nazývá nebo charakterizuje. Jako věty samostatné by měly povahu oznamovací, tázací nebo žádací (tj. rozkazovací nebo přací), např. *Nasłuchiwał, jako śnieg chręści pod stopami odchodzących Sienkiewicz* || *A jam go jeszcze dla pewności spytał, czy mogę jako prywatnemu odpowiadać t.* || *Wyszedł też rozkaz do kramników, aby towar do klasztoru znieśli t.* Jde tu tedy vlastně o závislé věty oznamovací, tázací nebo žádací.²

Vzhledem k větě řídící mají obsahové věty platnost vět předmětových, přívlastkových nebo podmětových, zřídka též doplňkových, např. *Widzieli, że król jest w Warszawie Sienkiewicz*; *Przyszła wieść, że Radziwiłł pobity został pod Szklowem t.*; *Dziwno mi to, że wysłańcy tego waćpanu nie powiedzieli t.*; *W jesieni, przy ciepłym dniu, można było widzieć na wzgórzu białą figurę parobka, jak w parę koni orał ziemię B. Prus.*

Obsahové věty prošly ve slovanských jazycích v historické době rušným a zajímavým vývojem. Nejsložitější byl vývoj obsahových vět oznamovacích. Pozorujeme tu jednak značné rozdíly mezi jednotlivými širšími skupinami slovanských jazyků, jednak nápadné shody uvnitř těchto skupin. K nejzajímavějším patří vývojové souvislosti mezi češtinou a polštinou, ať už jde o paralelní vývoj ze společného východiska, nebo někdy i o vliv jednoho jazyka na druhý. Pokusíme se v nejobecnějších rysech naznačit hlavní směr vývoje polských obsahových oznamovacích vět ve srovnání s vývojem českým; jednotlivosti si vyžádají podrobného monografického zpracování.³

2. Obsahové věty oznamovací jsou věty, které vyjadřují vlastní obsah toho, co je ve větě řídící obecně označeno jako sdělení, smyslový vjem, myšlenka, domněnka, událost apod., nebo co se v řídící větě hodnotí. V dnešní polštině se připojují jednak spojkami *że, iż a jak, jako*, jednak spojkami *żeby, iżby, aby, by, jakoby*. V prvním případě jde zpravidla o věty indikativní, v druhém o věty s kondicionálem (přitom je *by* součástí spojky nebo plní samo její funkci). Tento rozdíl slouží k vyjádření postoje mluvčího k obsahu závislé věty. Pěkně to vystihl K. Klemensiewicz (*Składnia opisowa współczesnej polszczyzny kulturalnej*, Kraków 1937, 260—261). O větách s *że* říká, že v nich „treść wypowiedzenia wyjaśniającego uobecnia się mówiącemu jako zgodna z rzeczywistością, jako rzecz wiście istniejąca“ (např. *Ludzie to się ciągle dziwią, że pani bierze do roboty takiego zbója J. Wiktor*). Naproti tomu „spójnik *żeby* zaznacza, że mówiący treść wypowiedzenia wyjaśniającego ujmuje w postać możliwości; ze stanowiska zaś zdania nadrzędnego

možna dodatkově wnosić, czy možliwość jest požadana, np. *To jest bardzo ważne, żeby on nam dopomógł* —, czy wåtpliwa, np. *Malo kto był taki, żeby temu nauczycielowi dogodził*⁴ —, czy wreszcie przez rzeczywistość zaprzeczona, np. *Żeby był Turkiem, z twarzy się nie zdaje. Żeby Sędzia był ciężki dla szlachty, nieprawda* (Mickiewicz).“ O spojce jakoby piše: „Ten wskaźnik podaje w wåtpliwóść treść wypowiedzenia wyjaśniającego, choć nie wyklucza možliwości, o ile tego wręcz nie zaznacza zaprzeczone wypowiedzenie nadrzędne, np. *Nie sądzę, jakoby on kłamał. Nie twierdzę, jakobyś ty to zrobił. Zdawato mi się, jakoby grzmiało. Dostałem list z doniesieniem, jakoby matka przyjechać miała do nas na święta.*“

Věty s ostatními jmenovanými spojkami jsou těmto spojkám více či méně blízké.⁵ Spojka *iz* je zcela synonymní s *že*, *izby* a řídké *azebby* s *żeby* (např. *Nie przypuszczam, izby to było prawdą; Nie słyszałem, azebby ktoś w tym wieku cierpiał na sklerozę*). Všechny tři kondicionálové spojky mohou uvozovat i obsahové věty žádací, např. *Wolalbym, żeby tej sprawy nie było; To było jego gorące pragnienie, izby syn ukończył szkołę rolnicza; Chciała, azebby Karol wyjechał do Ameryki na zarobek*. U spojky *aby* a řídkého *by* užití ve větách žádacích převládá: *Piersi nabrzmiały pragnieniem, aby na nich spoczęły czyjeś ręce* J. Wiktor; *Lękał się, by nie stracił całego majątku* (věta obavná). Vedle toho se jich však užívá i ve větách obsahových oznamovacích, a to zvl. ve větách podmětových a při negaci ve větě řídicí, např. *Nie mieści mi się w głowie, aby Jan mógł coś takiego uczynić; Nie do wiary, byś ty tak nisko upadła*. Jde tu vesměs o věty citově zabarvené; jako samostatné věty by měly zvolací intonaci.

Obsahové věty s *jak/o/* mají dvojí význam: 1° vyjadřuje se v nich děj, u něhož se obrací pozornost na jeho průběh, děj názorně a živě představovaný, např. *Pamiętam, jak po powrocie posadzone mnie na wysokiej komodzie* L. Rudnicki; *Słyszałem na własne uszy, jak ktoś wykrzyknął* Sienkiewicz; 2° naznačuje se v nich jen obecně obsah sdělení, např. *Począł więc opowiadać, jak rządził, co uczynił, jakie zapasy zebrał, jak działa sprowadził i piechotę uformował, wreszcie jak obszerną musiał prowadzić korespondencję* Sienkiewicz. V tomto případě jde však o přehodnocení původní obsahové věty tázací (srov. paralelní věty s *co* a s *jaki*); proto se nebudeme v dalším výkladu tímto druhem obsahových vět zabývat.

Vidíme tedy, že se polské obsahové věty dělí na dvě základní skupiny podle stanoviska mluvčího ke sdělovanému obsahu:

1. Věty, v nichž mluvčí podává nějaký obsah jako reálný, jako prosté sdělení, k jehož platnosti nevyjadřuje žádné výhrady. Jsou to věty se spojkami *že* a *iz*. K nim se řadí i věty s *jako*, *jak*, které podávají reálný obsah z hlediska průběhu děje nebo jako živě nazíraný. Ve všech těchto větách je přísudkové sloveso pravidelně v indikativu.

2. Věty, v nichž mluvčí vyjadřuje jistou výhradu k sdělovanému obsahu. Nejčastěji jde o děj, jehož platnost se v řídicí větě popírá, řídkěji o děj, o jehož platnosti mluvčí pochybuje nebo který podává jen jako zdánlivý, předstíraný nebo nejistý. Užívá se v nich kondicionálu, přičemž se jeho komponent *by* stává součástí spojky (*żeby*, *izby*, *azebby*, *aby*, *jakoby*), popř. sám plní funkci spojky (*by*).

Podobnou diferenciaci obsahových vět najdeme i v češtině, ale je mnohem méně výrazná. Naprostou převahu mají věty s *že* + indikativ; užívá se jich běžně i o dějích popřených, pochybných a zdánlivých, takže tvoří vlastně bezpříznakovou podobu obsahových vět. Kondicionálových vět s *že by* se užívá zejména po záporu ve větě řídicí, vět s *aby* v citově zabarvených větách podmětových po záporné větě řídicí a vět s *jako by* o ději předstíraném nebo zdánlivém.⁶ Jejich užití není nutné —

slouží jen ke zdůraznění toho nebo onoho modálního odstínu. Jde tu tedy o příznakové varianty základního typu obsahových vět s *že*. Podobně je tomu u častějších vět s *jak*, ovšem v jiném smyslu: jde v nich o názorně představovaný reálný děj.⁷

Po této stránce je polština ve vnitřním členění obsahových vět oznamovacích bližší ruštině, v níž je rozdíl mezi větami se *что* (nebo *как*) a větami s *будто, будто бы, как будто бы, якобы* a *чтобы* ještě výraznější.⁸

3. Jdeme-li do minulosti, vidíme, že naznačená vnitřní diferenciacie obsahových oznamovacích vět není jev nový — naopak, že byla kdysi mnohem důslednější a výraznější. Dosahovala toho stupně, že se můžeme ptát, zdali obsahové věty tvořily jeden souvětný typ nebo šlo-li spíše o typy dva, event. i tři. Chyběl zde totiž rozhodující faktor, sjednocující dnes celý typ — možnost užití ve všech větách základního prostředku, spojky *že* (*iz, ez*) s indikativem. V češtině začíná expanze *že* do celého typu už ve XIV. stol., ale dovršila se ve spisovném jazyce až v době novočeské. V polštině se vnitřní rozdělení obsahových vět drželo déle a zčásti se udrželo dodnes. Chceme-li správně vystihnout vývoj polských obsahových oznam. vět, musíme sledovat, jak se měnila jejich vnitřní diferenciacie a vzájemný poměr jednotlivých výrazových prostředků (zejm. spojek a slovesného způsobu).

I. Obsahové věty vyjadřující reálný děj

4. Základním prostředkem k vyjádření závislého sdělení, jehož děj se podával jako reálný, byly už v staré polštině indikativní věty se spojkami *že* a *iz/e/*. Obě spojky byly zcela synonymní, ale jejich frekvence byla jiná než dnes: *iz/e/* bylo prostředkem živým a častým, mělo nad *že* převahu a je dosvědčeno dříve.⁹ Vedle nich zde byla ještě třetí synonymní spojka — *ez/e/*. Jak ukázal E. Nieminen na základě dokladů z právních památek (soudních přísah), byl v užívání spojek *iz/e/* a *ez/e/* rozdíl geografický: koncem XIV. stol. bylo *iz/e/* omezeno na Velkopolsko, kdežto jinde převládalo *ez/e/*; během XV. stol. se pak užití *iz/e/* šířilo a *ez/e/* ustupovalo.¹⁰

Všech tří spojek se užívalo v obsahových větách oznamovacích v širokém rozpětí: po slovesech *cognoscendi* et *sentiendi*, *percipiendi*, *declarandi* i některých jiných (věty předmětové), po dějových jménech patřících k stejným významovým okruhům (věty přívlastkové) a po výrazech znamenajících událost nebo hodnocení, popř. i jiných (věty podmětové). Přitom byla věta řídicí zpravidla kladná.¹¹ Srov.*) *Sam, prawi, pres me prisagl iesm, iz uam hochal <iesm podac zi>emo urogow nasih* KŚw av7; *y pocazuie nam ewangelista swoty, iz tec to crol iesc miloscyueysy* KŚw cv34; *Oloch iesmy <stychali> ize yde <tobie krol praw>dziu* KŚw cv10; *isz bicho wedzeli pogani, esz ludze so* PsFlor 9.20; *vszro, iz bog ne chcacy zlego ty ies* PsFlor 5.4; *yusz wydzo, ysz mye bog nyezapomnyaal* Błaż 1; *pyszecz szo nam o them tako <w> stare<m> szakone, esze gdis cy szynowe israhelscy szocz ony s Egipta byly wisly . . . , tedy wocz morze gest <cy> szo ono bilo na obe strone rostopylo* KGn 174r30; *ga tobe poueda<m>, ysze ktoricz*

*) Staropolské doklady cituji většinou v poněkud zjednodušeném diplomatickém prepise; pouze doklady excerpované z památek vydaných v transkripci a doklady přejaté jsou v podobě transkribované. Stpol. památky cituji těmito zkratkami: Błaż = Żywot św. Błażeja (konec XIV. stol.); BZ = Biblia królowej Zofii (Szarospatacka, z XV. stol.); KGn = Kazania gnieźnieńskie (konec XIV. stol.); KŚw = Kazania świętokrzyskie (opis z pol. XIV. stol.); PsFlor = Psalterz floriański (XIV. stol.); PsPuł = Psalterz puławski (XV. stol.); Rozm = Rozmyślanie przemyskie o żywocie Pana Jezusa (konec XV. stol.). Některé doklady z Rozm jsou citovány z materiálu Slovníku staropolského, který mi redakce slovníku laskavě zpřístupnila.

clouek che do bog prycz, tenczy ma bycz swathy KGn 172r21; *is ci sę o nem tako pysze, yszech on nemoczne ludze gest bil vsdraual* KGn 181v19; *Iako Woczech mal umowa sz Dobeslauem, isz oto rankomstwo nemal nitkis v krolewem szandze gabacz Roty Poznań 1393; Snaga, eszem wszel* ibid. 1399; *esz bilesm przy tem y widzal, esz Wlodek poczanl na Warczislawa y rany dal naprzod Roty Kraków 1398; Wyedzche, yze gospodzyn ten czy yest bogem* PsPuł 99.3; *y wydzal bog, ysze gest dobre* BZ Gen. 1.10 // *Y uszrzal bog, ze to gest dobre* ibid. 1.25; *Y kto vzkazal tobye, zesz nag?* ibid. 3.11; *Tedi noe porozumye, isze wodl przestali na zemy* ibid. 8.11; *bo bila vsliszala, isze werzal bog na swoy lyud* BZ Rut 1.6; *a to vam badzycie znamye, ysch czy <się> odkvpyczyl svyata narodzyl* Rozm 51; *Tako sye przygodzyl, yze lew vnyosl syna yednego pastuch(a)* Rozm 140.

Geneze spojek *iz/e/*, *ež/e/* a *že* není zcela jasná. Spojují se nejčastěji se zájmeným kmenem *jo- a s částicí *že*; přitom se rozchází mínění, lze-li předpokládat vznik spojkové platnosti ze vztažné nebo z anaforické. O. B. Tkačenko¹² hledá zbytek souvislosti mezi vztažnými a obsahovými větami ve větách doplňkových, které se sporadicky objevují v starším jazyce, např. *toc uem uelike u(bostwo krola) tacy csnego, iz iesc tacy smerne prisce i tacy smerne narodzene sina bozego* KŠw cr35; *a vszrzal bog szwyatloszcz, ysze gest dobra* BZ Gen. 1.4 (et vidit Deus lucem quod esset bona); *vszrzewszy syn bozy dzeczy czlowyeczce, isze bili krazne* ibid. 6.2 (videntes filii Dei filias hominum quod essent pulchrae). Jde tu však zřejmě o napodobení konstrukcí latinských. Podobné věty najdeme i v staré češtině. Lze soudit, že doplňkové věty jsou v slovanských jazycích vůbec sekundární.¹³ Sám se přikláním k názoru, že je nutno vycházet od odkazovací platnosti *ež/e/*, *iz/e/*, popř. v některých případech od platnosti citoslovné.¹⁴ U *iz/e/* se pomýšlelo též na spojení spojky *i* s částicí *že*. Nedostatek jotace u *ež/e/* vedl též k domněnce, že zde může jít o spojení částice *e (srov. rus. его) s částicí *že*. U *že* by bylo počáteční *i*-zákonným výsledkem polského vývoje náslovného *j_b-. Čeština tuto podobu spojky nezná; zato má vedle částého *ež* i řídké *jež* a ojedinelé *ješto*, *jenž*.¹⁵ Řešení geneze těchto spojek bude možné jen na široké srovnávací základně a musí nutně vycházet ze vzniku celého souvětího typu, nikoli z izolované analýzy spojavacího výrazu.

5. Velice vzácné bylo v staré polštině obsahové *jako*, souznačné s *ize*, *že*. Jen v soudních přísahách (roty przysiąg sądowych) se rozšířilo a konkuruje tu s *iz/e/*, *ež/e/*: *Tako mi pomosz bog y swanthy <krzyż>, iako to swatczę, iako Jandrzej iest nasz brath* Poznań 1390; *Iaco to swatczę, iaco Woyzech neukradl Michalowi swyni* Poznań 1387; *iaco wemy i szwaczimi, iaco potr hanzelbork kupil ten czacz wparcz* Kraków 1398. Jde o užití zřejmě zmechanizované.¹⁶

Okrajové místo mělo v obsahových větách *až/e/*, doložené jen v právních památkách, např. *Jako ja tho vyem, haze Pyotr <z> Stanislavem syednan* 1461 (viz Słownik staropolski I, 44–45). Podobně omezené, ale ještě řídkší bylo v obsahových oznamovacích větách užití spojky *acz*, např. *Jakoszechmy pyrwey pyszaly, acz przyszasznychy maya gyne przyszasznychy wybyeracz, tho gest nam dobrze pamyathno* OrtKal 137 (Słownik staropolski I, 17). A setkáme se ovšem i s bezspojčným připojenými obsahovými větami oznamovacími, např. *Y stalo sze gest o polnoczy, zabyl pan wszitko pyrworodzone w szemy Egipskyey* BZ Ex. 12.29; *Czczyenye o tem, slaly ieswsza po ogyen marya y iozeph* Rozm 105.

V dalším vývoji polštiny došlo k zjednodušení v repertoáru obsahových spojek: zcela převládlo *že*, vedle něho se drží stylisticky zabarvené a řídkší *iz*, ve spisovném jazyce zaniklo *ež*; řídké *jako*, *až* a *acz* ustoupilo již v době staré.

6. Od ostatních vět vyjadřujících reálný obsah se liší obsahové věty závislé na slovesech smyslových vjemů a podávající obsah vjemu živě a názorně, se zřetelem k jeho průběhu. Jde tu převážně o vjemy zrakové, řidčeji sluchové.¹⁷ V dnešní polštině, podobně jako v češtině, se tu užívá spojky *jako*, popř. *jako*. Ale to je zde výrazový prostředek poměrně mladý — šíří se až v XVII. stol.¹⁸ V starším jazyce se užívalo jednak dosti řídky doložených vět s *ano*, jednak hojnějších vět s *a + zájmeno on, ona, ono*; doloženy jsou i věty s *an, ana* . . . Např. *Gdysz przestąpiła przez prog domowi, nalyzala, ano dczczo umarło* BZ 3. Reg. 14.17; *A usłyszaw masz gey Thobias, ano koszlecz wrzeszczi, rzekl* BZ Tob. 2.21; *Dziewica Marja widzeczy, ano jej milego syna sromotnie wiodą od Annasza do Caifasza, chciała k temu przystąpić* Rozm 709; *A wzrzalem, ano y to też jest mårność* Eccl. (1522); *widział przez sen, ano mu król niemał sumnę czerwonych złotych daje* Ł. Górnicki, Dworzanin polski 206; *gdy usłyszysz, ano tak ludzi poczcziwi w rozmowach swych ganią*, M. Rej, Zwierciadło I 259;

użrzaw Thus, any czu k niemu idą Kazanie na Dzień Wszech Świętych; *a gdysz bilo wyeczoor, wydzely sœo wiszedszy przylyeczyale czyeczyerze, ani przykryli stani gich* BZ Ex. 16.13;

a za tym wzrzely wykka, a on wyepza za syo nyesye Błaż 2; *użrzawszy Judith Oloferna, a on siedzi pod podniebiem* BZ Jud. 7.23; *Anna . . . ptaky uzrzala, a ony gnyzda nyosza* Rozm 4; *nalazł jastrzaba, a on kuropatwę skubie* Ł. Górnicki, Dworzanin polski 184; *skoro ujżrzal kochanego Patrokla, a on szeszku z boku przebitego krwią kropi* P. Kochanowski.

Všimneme-li si stavby souvětí s *ano, an, a on*, vidíme, že kromě řídkých výjimek je ve větách obsahových s *ano* přímo vyjádřen činitel děje jako jejich podmět.¹⁹ Podobně je tomu v ojedinělých dokladech s *ono, a ono*: *Gdy Tarsja z szkoly przysza, wjrzała, ono mamka jej, imieniem Ligoria, na śmierć leży* Historie rzymskie 29; *ujżrzy, a ono jeden ukurzony bieży do niego* P. Kochanowski (1618). Naproti tomu ve větách s *an, a on* je činitel vyjádřen již ve větě řídící jako předmět; ve větě obsahové se na něj odkazuje zájmenem *on* (resp. *an < a on*): *nadziesz ja, a ona w malutkim domu bydłeczy* Rozm 50; *wjżrzal ducha bożego, a on zstępuje jako gołebica* Nowy Testament z Królewca Mt. 3.7 (1551). Dalším nápadným rysem těchto vět je skoro důsledné užití nedokonavého prézentu v obsahové větě.²⁰

V tom všem je polské obsahové věty s *ano (ono, a ono), an, a on* plně shodují s českými větami s *ano, an*; rozdíl je jen v tom, že v polštině nezobecnělo stažené *an (< a + on)* a místo něho se obecně rozšířilo *a on*. Můžeme proto plným právem předpokládat, že i pro polštinu platí objevný výklad J. Zubatého, dále rozvedený a doložený Fr. Trávníčkem, že věty s *ano (ono)* jsou starší a věty s *an (a on)* že vznikly jejich přestavbou.²¹ Nemůžeme souhlasit s výkladem Tkačenkovým (Сло-в'янське мовознавство I, 190 n.), že obsahové věty s *a on* vznikly ze vztažných vět uvozených tímto výrazem — vztažná funkce takových vět je sekundární (jde tu většinou o obsahové věty doplňkové, nikoli o skutečné věty vztažné), kdežto obsahová funkce je u nich běžná od samého počátku.

Stejně se pro polštinu hodí výklad J. Zubatého, že *ano* bylo původně citoslovce. Podpírá to i ojedinělý doklad s *a oto*: *obróciwszy się, wjżrzal, a oto niosa balwany* P. Skarga, Żywoty świętych I 81 (1579). Je zajímavé, že k závěru o citoslovečné platnosti *a* v těchto větách dospěl nezávisle na Zubatém a Trávníčkovi (jejichž práce zřejmě neznal) i H. Grappin.²²

Vedle obsahových vět s *a on* jsou v polštině ojediněle doloženy i věty s *a + zájmeno 1. a 2. osoby* nebo s *a + substantivum*: *jako mię obaczył pan, a ja obieram*

sztukę dzikiego wieprza Osieł Lucjanów (1608); *Vzrzal młodzieniec z gory, a śmierć okrutna rozmaite stany morduje* M. Rej, Wizerunk; *uźrzal strzelec, a wieprza wieprz drugi prowadzi* Akta Rzeczypospolitej Babińskiej (1617); *alić tuż pod skalą zoczył, a kón, w jaskinią wcisnąwszy się małą, stoi* Orland szalony. Dokladů na obsahové věty s *a* + zájmeno 1. nebo 2. osoby je tak málo, že nedovolují nějaký samostatný výklad; ale shoda s mnohem hojnějšími doklady českými je opět tak jasná, že i zde můžeme předpokládat paralelní vývoj.²³ Pravidelné užití osobního zájmena ve funkci podmětu, jinak v našich jazycích neobvyklé, svědčí o původním citovém rázu těchto vět. Obsahové věty s *a* + substantivní podmět mohou být stejného původu, ale není vyloučeno, že vznikly sekundárně podle vět s *a on*.

II. Obsahové věty vyjadřující nejistý nebo popřený děj

7. Ve větách obsahových vyjadřujících nějaký děj, k jehož realnosti měl mluvčí nějakou výhradu, užívalo se v staré polštině pravidelně kondicionálu; jeho součástí *by* se přitom stávala součástí spojky nebo měla sama platnost spojky. Proti češtině, v níž *by* v nejstarší době (XIV. stol.) jednoznačně převažovalo nad *aby* a *jako by*, je v stol. *by* již v menšině. Je ovšem třeba uvážít, že jde převážně o památky pozdější — v XV. stol. bylo v češtině samotné *by* již také na ústupu.

Různé modální odstíny, které v obsahových větách tohoto typu pronikají, můžeme rozdělit do tří základních skupin:

1. Děj vyjadřovaný ve větě obsahové je mluvčím podán jako nepravdivý, proto je v řídicí větě obvykle popřen. Např. *alle nyemolw, by waszy balwan<o>wyje bogowyje byly, allecz sz dyab* Błaż 2; *nye domnymayta syo, bista mogle se mnye wyocyje mosze nymecz* BZ Rut 1.11; *boć nye yest, yako vy movyczye y mnymaczye, by to byl wass syn* Rozm 487; *nyevyerczac, ysch by bog byl* Rozm 531; *a ya vam nye movyca, a bych przszył oycza* Rozm 574; *Roman Ianowi ne slubował, bi mu szo gwalik ne sstal w gego domu* 1405 (Słownik stpol. I, 181); *Ia tobie nie sznayo, bich tobie to movil* 1425 (ibid.); — ve větách podmětových: *Nyepodobno, bysz nye byla wysluchana od Jezszusa swego wnuka* MW 95a (ibid. 181); *Nie jest to obyczaj rzymyskego prawa, aby kogo umorzył o lekkie słowa* Rozm 788; *Nye może to dobrze bycz, a bych ya mogł jedny kropyż wykopycz człowyeka* Rozm 460; — nepravdivé tvrzení (po kladné větě řídicí): *Mowyl o Sarze swey zenye, abi bila gemu syostra* BZ Gen. 20.2; *potvarzyly, aby on sobye kroleusthwo przymyenył* Rozm 742; *tez lzacz, a by zapovyedył Czessarzowy dan dowacz* Rozm 791; *syna twego zaprzalem trzykroć, przysięgając, iż bych jego nie znał* Rozm 738; *Od nyemylosczyw<ych> zydow nathychmyast slovo poydzye, yze by yesus zepchnął* Rozm 106; *Czssso Iaroslaw na myo zalował, abych mō rzekl, aby był podwarcza, tegom mō nye rzekl* 1404 (Słownik stpol. I, 12).

2. Obsahová věta podává obsah domněnky nebo zdání: *mnymasz, by twej moky mogly odyocz miłoszcz bożo* Błaż 320 (ibid. 181); *A gdiśz vzrely ksyaszota . . . Jozaphata, mnyely, bi on bil krol* BZ 3. Reg. 22.32 (suspicati sunt, quod ipse esset rex; ibid.); *zda sya ludyem, biszczye bily nadzarze, nyczego dobrego nyedostoyny* XV. stol. (ibid.); *Ktho nye vmye niczsz pyszcz, then mnyma, aby mala by byla robotka* 1436 (ibid. 12); *Nadzyevayzac szye, a by yesze byl v domo gdzye wyeczerzał* Rozm 593; *y takvo szye yey vydzyalo, isch by głodem mvszyła vmrzecz* Rozm 302; *a on szye myeny, aby był syn bozy* Rozm 490; — *yszcz szo gest (ono) ludzem na szemy tako bilo vydzalo, gakobi szo ono na ne obalicz bilo chalo* KGr 1r27.

3. Obsahová věta reprodukuje cizí výrok, o jehož pravdivosti není mluvčí přesvědčen: *bo tem dawno prorokowano, ysch by ten kosczył tako dlwo myal stacz,*

aschby dzyewycza porodzyła Rozm 71; nyektorzy movyą, yzby przed bozym vstanym z marthwych Rozm 762; powyedayacz, ysby zydywe barzo mdly byly Ivz a tez yze v ten czass macz Archelauszova umarla Rozm 114.

Pro studium těchto vět bude třeba ještě podrobnějšího dělení (srov. mé dělení českých vět s *by*, *Vývoj českého souvětí*, 144—146), ale pro celkové naznačení vývoje to postačí. Nejde tu jen o skupiny sémantické, bez výrazových důsledků — uvedené rozdělení se projevuje v dalším vývoji těchto vět. Už v době staropolské je nápadné, že v 1. a 2. skupině se jako spojek užívalo převážně *by* a *aby*; naproti tomu v třetí skupině, zastoupené velmi slabě, vystupovalo *izby*.

8. Další vývoj šel v první skupině tím směrem, že se po záporu drželo *aby*,²⁴ např. *nienoże być, aby sie co do nas nieprzyklepiło* Skarga, *Żywoty świętych* (1579); *Nie widzę, siostró, aby nam co dawał ten Bog Chrześciański* *ibid.*; *Czego o żadnym Sędziem nie czytamy, aby był Prorokiem* *ibid.*; *nie wierzym Luterowi, aby w jednym widomym elemencie miało być razem ciało Boże y nie być* Białobrzeski, *Katechizm* (1576); *Ale aby sie to przez nie sstać miało, nigdy ona o ty nie myslila* Rej, *Postilla* 272; srov. též po slovese kladném: *Niechayże tedy umilkną oni, którzy powiedzią, aby sie przemieniał abo przewirzał chleb w ciało* *ibid.* 95. Samotné *by* ustupuje a je v XVI. stol. už poměrně řídké. Srov. *niewiem, by nam co pomogło to mędrowanie ciála nászego* Rej, *Postilla* 206. Proniká ovšem i *zeby*, *izby*, zejm. později; srov. *Nierozumieyże, izby nam ciało páná Kristusowe pożyteczne nie było* *ibid.* 97; *zdumiałem się, bom nie rozumiał, że bym tyto dni miał chorować* Pasek, *Pamiętniki* 280r27; *Bo tam niepodobna rzecz, że by tam nie mogło bydz bez szkody* *ibid.* 87r29.

V druhé skupině pronikalo *izby*, *zeby* častěji, ale vedle něho se šířilo *jakoby*. Např. *uż mu sie zda, izby zginęły wszystkie wymiálski rozmáitých pożytkow iego* Rej, *Postilla* 65; *A mniemaięc kupiec, który znał, iż kámięń był kosztowny, zeby z niego żartował, podał mu dzieściec złotych* Skarga, *Żywoty świętych* 102; *A Plácidus mówił, iż mu się zdáło, iáko by płaszcz S. Benedicta ná iego głowie był* *ibid.* 250; *tedy by mu sie to zdáło, iákoby to była iáka básń* Rej, *Postilla* 191v23. Ale dále se v XVI. stol. drží i *aby*: *A ona . . . mniemaiála, aby go za kilá groszy sprzedał* Skarga, *Żywoty świętych* 102; *mnimieli, aby ducha iákiego widzieć mieli* Rej, *Postilla* 114. Zdá se, že zde mělo vliv i sloveso ve větě řídicí: po *zdać się* pronikalo *jakoby*, po *mniemać* se drželo *aby*.

Třetí skupina, v níž šlo o reprodukci nezaručeného výroku, v staré polštině teprve vznikala. V citovaných dokladech z Rozm může jít i o výrok chápaný jako nepravdivý — tedy o typ první. Podobně je tomu v dokladech ze soudních přísah, např. *Rzekacz, aby k nyemv prawo myał* OrtBr VII 561 (*Słownik staropolski* I, 12). Teprve později dokladů přibývá; přitom je zde pravidlem spojka *izby* (popř. *zeby*, *ežby*). Srov. *Skarga Pyotr polozył na Iana, eszby gi vrenił* Sul 34 (*quod ipsum vulnerasset*; *ibid.* 352); *Eneas Silvius pisał, izby Litwa z Tatory, ludzie niezbrojni naprzod się z nimi potkala* XVI. stol. (*Gramatyka histor.* 453); *drudzy pirzchali do Litwy a pomowili, zeby krol polski i z Witoldem i ze wszystkim był porażon* XVI. stol. (*ibid.* 454).

Zároveň se v dalším vývoji polštiny stírala ostrá hranice mezi oběma základními typy obsahových vět, a indikativní věty s *że*, *iz* pronikaly na místo vět kondicionálních. V starém jazyce byly takové případy ojedinělé, např. *Iako mienia nyektorzy, iże to istne odzienie było, iże niegdy starzy krolowie zydywscy koronowani* Rozm 828; *Drugych, ktorich syąn donnyma, ze s nym były, nye ma gabaacz* Sul 87. Ale i později jich přibývá jen pomalu; v XVI.—XVII. stol. bylo rozlišení

ještě velmi důsledné.²⁵ Celý vývoj si zaslouží podrobného prostudování na bohatém materiálu. Výsledky budou jistě stejně zajímavé, jako při zkoumání obdobného vývoje českého.²⁶

Původ obsahových oznamovacích vět s *by* nelze na polském materiálu objasnit. Ani daleko hojnější a starší doklady české nedovolují učinit jednoznačný závěr, protože už v nejstarších památkách jsou obsahové věty s *by* typem ustáleným a častým. Fr. Trávníček vidí zde v *by* původní aorist slovesa *býti*, který časem ztratil minulou platnost; celé spojení bylo původně asyndetické.²⁷

POZNÁMKY

¹ Srov. J. Bauer, *Klasifikace souvětí*, Jazykovědné štúdie IV, Bratislava 1950, 137 n. O českých obsahových větách srov. Gebauer—Ertl, *Mluvnice česká II — Skladba*, 9. vyd., Praha 1926, 94—96; Fr. Trávníček, *Mluvnice spisovné češtiny II*, 2. vyd., Praha 1951, 687—696. V rámci vět podmětových a předmětových odlišuje wypowiedzenia układowe Z. Klemensiewicz, *Zarys składni polskiej*, 2. vyd., Warszawa 1957, 83—84, 98—99. Ve své starší syntaxi (*Składnia opisowa wspóczesnej polszczyzny kulturalnej*) věnoval obsahovým větám samostatnou kapitolu (stosunek zespolenia wyjaśniający, str. 257—265).

² Obsahové věty proto zahrnují i tzv. nepřímou řeč, ale mají rozsah širší: patří sem nejen věty uvozené jako výrok, myšlenka, dotaz, rozkaz atp., ale i četné věty jiné, např. *Zdálo se, že někdo jde; Je správné, že jste odešli; Ukázalo se, že to byl omyl* atp.

³ Vývoj českých obsahových oznamovacích vět jsem osvětlil souhrnně ve *Vývoji českého souvětí*, Praha 1960, 115—153. Polským obsahovým větám v některých památkách z 2. pol. XVI. stol. věnoval zřetelnou monografii O. B. Tkačenko: *Очерк истории изъяснительных союзов в польском литературном языке*. (На материале произведений второй половины XVI в. — „Zwierciadło“ H. Reя, „Kronika polska Marcina Bielskiego“ И. Бельского, „Kazania sejmowe“ П. Скаргы. Publikoval z ní jednak autoreferát (Kijev 1964, 16 str.), jednak dvě kapitoly (o spojkách *a/on, ano, jak* a o spojkách *iz/e/, ze*) ve sborníku *Слов'янське мовознавство I. II.*, Kijiv 1958. (Srov. recenzi v tomto čísle Sborníku, str. 000—000.) Neomezuj se jen na popis stavu ve zkoumaných památkách, ale snaží se zachytit celý vývoj a objasnit genezi spojek.

⁴ Zde jde již o větu smyslem účinkovou.

⁵ Příklady jsou většinou přejaty z cit. prací Klemensiewiczových.

⁶ Přitom se *by* cítí jako součást spojky jen v *aby*, kdežto v *že by* a *jako by* jde o volnější spojení spojky se součástí kondicionálu, která se ovšem jako příklonka klade pravidelně hned za spojku. — Rozlišení mezi *aby* a *že by* je v dnešní češtině provedeno skoro důsledně; proto nám český ekvivalent často pomůže při analýze polských příkladů.

⁷ Srov. J. Bauer, *Vývoj českého souvětí*, 116—117. Zkoumáme-li užití kondicionálu v obsahových oznamovacích větách, musíme rozlišit dva zcela různé případy: 1° Kondicionálu se užívá podobně jako v odpovídajících samostatných větách, tj. k vyjádření děje podmíněného nebo žádoucího, např. *Ríkal, že by tam šel* (tj. kdyby mohl) — v samostatné větě: *Šel bych tam. Zdálo se mu, že by měl něco říci — Měl bych něco říci*. 2° Kondicionálu se užívá jako specifického prostředku k vyjádření nepřímé modality vedlejší věty, k vyjádření stanoviska mluvčího k jejímu obsahu. Naším úkolem je sledovat toto druhé užití kondicionálu.

⁸ Viz Bauer—Mrázek—Žaža, *Přiručník mluvnice ruštiny pro Čechy II — Skladba*, Praha 1960, 363—367, 360—361, 373.

⁹ V KšW je doloženo pouze *iz/e/*, v PsFlor a KGn jen *iz/e/* a *ež/e/*.

¹⁰ E. Nieminen, *Beiträge zur historischen Dialektologie der poln. Sprache*, Lud Słowiański 2, 1931, A 19—32.

¹¹ I když je v ní zápor, nejde o popření realnosti obsahu vyjádřeného ve větě vedlejší, např. *ga naprzecji themw nix nemowa, ysze ktoricz clouek ma on vele dzeczy a na slusob cz ge on wyrzodzy, wocz szy ony byuago slachethny* KGn 12r10.

¹² Слов'янське мовознавство II, 204 n.

¹³ Viz J. Bauer, *Vývoj českého souvětí*, 122 a 134.

¹⁴ Viz Fr. Stawski, *Słownik etymologiczny języka polskiego I*, Kraków 1952—1956, 476—477; Klemensiewicz—Lehr-Spławiński—Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1955, 463 a 455.

¹⁶ Srov. J. Bauer, *Vývoj českého souvětí*, 158 n.

¹⁷ Srov. k tomu též E. Nieminen, *Beiträge zur altpolnischen Syntax I*, Helsinki 1939, 6—10.

¹⁸ V řídicí větě bývají slovesa *ujrzed*, *widziac*, *obaczyc*, *zoczyt*, *ustlyszac*. Dosti častá jsou i slovesa s významem „nalézt“: *nalezt*, *zastać*, *potkać* — i zde jde o vjem, který měl někdo, když někdo přišel, někdo našel nebo potkal; přitom často proniká odstín překvapení, nečekanosti. K výskytu uvedených sloves v. H. Grappin, *O pewnym typie użycia czasu teraźniejszego*, *Język Polski* 37, 1957, 336. Tam jsou i další doklady (str. 332—335); některé z nich přejímám.

¹⁹ Srov. O. B. Tkačenko, *З історії зв'язувальних сполучників у польській літер. мові*, *Слов'янське мовознавство I*, 202 n.

²⁰ Srov. jednu z odchylek: *ujkrzawszy konie z zamku, ano u chałupki malej w polu stoja* M. Bielski, *Kronika Polska* (1551).

²¹ Srov. v citované stati Grappinové, *Język Polski* 37, 1957, 329—343.

²² Viz J. Zubatý, *O jistém způsobu užívání zájmen an a on a o jeho původě*, *Listy filologické* 26, 1909; nově otištěno ve *Studiích a článcích II*, Praha 1954, 53—106; Fr. Trávníček, *Neslovesné věty v češtině I*, Brno 1930, 58—135.

²³ Ve stati citované v pozn. 17; srov. zvl. str. 339.

²⁴ Srov. J. Bauer, *Vývoj českého souvětí*, 124—127.

²⁵ Frekvenci spojek jsem si s laskavým svolením vedení příslušných pracovišť Polské akademie věd ověřil v materiálu *Slovníku polštiny XVI. stol.* a *Slovníku polštiny XVII. stol.* Odtud je i většina dále citovaných dokladů.

²⁶ Srov. též zjištění Tkačenkova, *Очерк истории изъяснительных союзов в польском литературном языке*, 12—14.

²⁷ Srov. J. Bauer, *Vývoj českého souvětí*, 143—152.

²⁸ Viz Fr. Trávníček, *Historická mluvnice česká III — Skladba*, Praha 1956, 59—61; srov. omu i *Vývoj českého souvětí*, 146—147.

К РАЗВИТИЮ ИЗЪЯСНИТЕЛЬНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В ПОЛЬСКОМ ЯЗЫКЕ

(1) Изъяснительные предложения претерпели в славянских языках интересное развитие; особое внимание обращают на себя совпадения в их развитии в польском и чешском языках. (2) В современном польском литературном языке они представляют тип с четкой внутренней дифференциацией; самым важным является различие между изъяснительными предложениями с союзами *że*, *iż*, *jak*, *jako* и индикативом глагола-сказуемого с одной стороны, и предложениями с союзами *żeby*, *iżby*, *aby*, *jakoby* и кондиционалом с другой стороны. Первые выражают действие представляемое говорящим как реально существующее, другие же действие высказываемое говорящим как только кажущееся, мнимое или несостоятельное, отрицаемое. (3) В прошлом эта дифференциация изъяснительных предложений была еще более глубокой.

I. Изъяснительные предложения выражающие реально существующее действие

(4) В древнепольском языке в этом типе индикативных изъяснительных предложений употреблялись союзы *iż/ej*, *eż/ej* и *że*; их происхождение нельзя пока считать окончательно объясненным. (5) Очень редко встречались изъяснительные предложения того же значения с союзами *jako*, *aż* и *acz*; в дальнейшем развитии они вышли из употребления. (6) Свообразную группу образовали предложения с *ano*, *an*, *a on*, в которых выражалось содержание чувственного восприятия с оттенком особой наглядности. Можно судить, что предложения с *a on* являются вторичными (они возникли, по всей вероятности, в результате преобразования предложений с *ano*, *a ono*). Очень редкие изъяснительные предложения с союзом *a* и местоимением 1-го или 2-го лица или же с *a* и именем существительным были подобного характера. Все они сменились в течение дальнейшего развития предложениями с союзом *jak/o*.

II. Изъяснительные предложения, выражающие мнимое, несостоятельное или отрицаемое действие

(7) Указанное значение выражалось предложениями с глаголом-сказуемым в сослагательном наклонении, причем *by* становило составную часть союза или само выполняло

Функцию союза. Они распадаются в три группы: 1. Предложения, выражающие несостоятельное действие, в главном предложении обычно отрицаемое, вводились гл. обр. союзами *aby* и *by*. 2. Предложения, выражающие нечто мнимое или кажущееся, вводились теми же союзами. 3. Предложения, воспроизводящие не вполне достоверное сообщение, в древнепольском языке очень редкие, вводились, как правило, союзом *izby*.

(8) В дальнейшем развитии польского языка в первой группе союз *aby*, и отчасти также *by*, продолжал употребляться после отрицания в главном предложении; позже здесь начинают распространяться союзы *zeby*, *izby*. Во второй группе союз *aby* сохранялся дольше всего после глагола *wniemać* в главном предложении; в других случаях здесь распространялись союзы *zeby* и *izby* и, наряду с ними, также *jakoby* (прежде всего после глагола *zdać się*). Третья группа, которая в XVI в. уже ясно оформилась, характеризуется употреблением союзов *zeby* и *izby*. Кроме того, во все группы проникали индикативные изъяснительные предложения с союзами *ze* и *iz*, но только очень медленно. Возникновение изъяснительных предложений с *by* пока не вполне ясно.

ZU DER ENTWICKLUNG DER POLNISCHEN ABHÄNGIGEN AUSSAGESÄTZE

(1) Die abhängigen Aussagesätze haben in den slawischen Sprachen eine interessante Entwicklung durchgemacht; bemerkenswert sind besonders die polnisch-tschechischen Übereinstimmungen. (2) In der polnischen Sprache der Gegenwart bilden sie einen inhaltlich differenzierten Typ: am wichtigsten ist der Unterschied zwischen den Indikativsätzen mit *ze*, *iz*, *jak*, *jako*, die die dargestellte Handlung als real ausdrücken, und den Konditionalsätzen mit *zeby*, *izby*, *aby*, *jakoby*, die eine Handlung ausdrücken, zu der der Sprecher irgendeinen Vorbehalt hat. (3) Je weiter wir in die Vergangenheit greifen, desto tiefer erscheint diese Differenzierung.

I. Abhängige Aussagesätze, die eine reale Handlung ausdrücken

(4) Im Altpolnischen wurden hier Indikativsätze mit den Konjunktionen *iz/e/*, *ze*, *eż/e/* gebraucht; ihre Entstehungsgeschichte ist noch nicht vollkommen geklärt. (5) Nur eine Randbedeutung hatten hier die übrigens seltenen Sätze mit *jako* in der Bedeutung von *ze*, mit *az* und mit *acz*; sie sind später geschwunden. (6) Einen eigentümlichen Untertyp bildeten Sätze mit *ano*, *an* und *a on*, in denen die Aufmerksamkeit auf den Verlauf der Handlung gelenkt wurde (meistens handelte es sich um den Inhalt einer sinnlichen Wahrnehmung). Sätze mit *a on* dürften wohl sekundär sein (sie sind durch Umbildung der Sätze mit *ano*, *a ono* entstanden). Sehr selten waren auch Sätze mit *a* + Pron. der 1. u. 2. Person oder mit *a* + Substantivum. In der weiteren Entwicklung trat hier statt *ano*, *a on*, *a* die Konjunktion *jak/o/*.

II. Abhängige Aussagesätze, die eine ungewisse oder negierte Handlung ausdrücken

(7) Dies waren Konditionalsätze, in denen *by* den Bestandteil der Konjunktion bildete oder selbst die Funktion der Konjunktion erfüllte. Sie können ungefähr in drei Gruppen eingeteilt werden: 1. Sätze, die eine unwahre, in dem Hauptsatz manchmal verneinte Handlung ausdrücken, wurden am häufigsten durch die Konjunktionen *aby* und *by* eingeleitet. 2. Sätze, die den Inhalt der Vermutung oder des Scheins mitteilen, wurden gewöhnlich durch dieselben Konjunktionen eingeleitet. 3. Aussagesätze, die eine ungesicherte fremde Äußerung wiedergeben und die im Altpolnischen noch sehr selten sind, zeigten gewöhnlich die Konjunktion *izby*.

(8) Im Verlauf der weiteren Entwicklung blieb in der 1. Gruppe *aby* erhalten, u. zw. besonders nach der Negation; verhältnismässig lange war auch *by* im Gebrauch; später verbreitete sich dann *zeby*, *izby*. In der 2. Gruppe machte sich dann neben *zeby* und *izby* auch *jakoby* besonders nach dem Zeitwort *zdać się* geltend; nach dem Zeitwort *wniemać* hielt sich sehr lange *aby*. Die dritte Gruppe hat sich im XVI. Jhd. stabilisiert; es wurden in ihr die Konjunktionen *zeby* und *izby* gebraucht. Daneben verbreiteten sich überall Indikativsätze mit *ze* und *iz*, aber verhältnismässig sehr langsam. Der Ursprung der *by*-Sätze ist bisher nicht restlos geklärt.